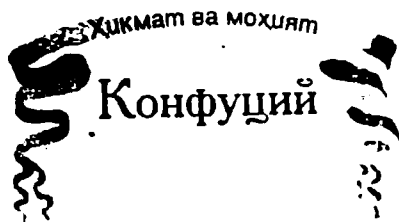

У. К. ЛЕВЧЕНКО
КОНФУЦИЙ
*Мухокама
ва даён*

論語

Муҳокама Ва баён

Қайта ва
тўлдирилган нашр

Қамолага

Заррага бўлса-да
ёмонликдан асранган яхши,
зиёратчинга яхшиликдан
қайтмасми буюк иш!

Таруҳсеян

И. Қосимов

孔子
論語

ТОШКЕНТ
"ЯНГИ АСР АВЛОДИ"
2013

УЎК: 1(510)(092) Конфуций

КБК: 87.35(5)

К – 67

Конфуций

«Муҳокама ва баён» (Ҳикмат ва моҳият. –Т.: Янги аср
авлоди. 2013. 180 б.

ISBN 978-9943-27-013-8

УЎК: 1(510)(092) Конфуций

КБК: 87.35(5)

-

Хитой тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи:

Илҳом ҚОСИМОВ

Тақризчилар:

Бахтиёр Назаров,

филология фанлари доктори, академик

Муҳаббат Шарафутдинова,

филология фанлари номзоди, доцент

Юлдуз Қаюмхўжаева,

ЎзДЖТУ халқаро журналистика факультети хитой тили

ўқитувчиси

ISBN 978-9943-27-013-8

© Конфуций, «Муҳокама ва баён» (Қайта ва тўлдирилган
қайта нашр). «Янги аср авлоди», 2013 йил.

КОНФУЦИЙ ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗЛАМОҚДА...

Конфуций инсоният эътирофи этган жаҳон миқёсидаги даҳо зотлардан биридир. Бу Хитой файласуфи ва мутафаккирининг таълимоти ватани тупроғида шаклланиб, камол топган эса-да, йиллар, асрлар ўтиб дунёдаги кўплаб халқларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий ва ахлоқий-маърифий тафаккурига ба-ракали таъсир кўрсатди.

Конфуций милоддан аввалги 550 йиллар атрофида турилиб, милоддан аввалги 479 йилда вафот этган. Ҳарбий иш билан машғул оилада тарбияланиб, вояга етган. Ота-боболари юқори табақага мансуб кишилардан бўлган. Кейинчалик машҳур бўлажак унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари, давлат ва бошқарув, шахс ва жамият ҳақидаги мушоҳадалари дастлаб тарбия топган ана шу оилавий шароитда шакллана борди ҳамда бора-бора ўзининг ҳаётий тажрибалари билан тўйиниб, камол топди.

Мутафаккир Конфуций ёшлигидан таълим-тарбия олиш баробарида, ўзи ҳам ҳаётнинг бу долзарб соҳаси билан махсус шуғулланиб ва Хитойда замонасининг катта ҳурматга сазовор муаллими сифатида шуҳрат қозонди. У асос солган мактабда оддий халқ вакиллари-дан ташқари, юқори мансаб-мартабали кишиларнинг фарзандлари таълим олди ва тарбия топди. Конфуций мактабда бола асосан тўрт фанни, албатта, билиши ва чуқур эгаллаши шарт, деб тушунди. Унинг фикрича, бу илмларсиз киши том маънодаги камолотга эришуви мумкин эмас. Булар: тил, адабиёт, ахлоқ ва сиёсат фанларидир.

Аксар даҳолар каби Конфуций ҳаётда кўпдан-кўп қаршиликларга дуч келди, фитна-фужурлардан қалби

яраланди. Давлат идораларида юксак мартабаларни эгаллаб турганида ҳам мухолифлари унга қарши ғийбатларини тўхтатмадилар. Шу боис, унинг кўпдан-кўп чуқур фалсафий мушоҳадаларига, афоризм даражасига кўтарилган доно мулоҳазаларига унинг муаллифи илм эгаллаш туфайли қўлга киритилган натижалар сифатида эмас, ўзининг шахсий ҳаётий тажрибаларидан чиқарилган хулосалар тарзида ҳам қараш тўғри бўлади. Муҳтарам китобхон ушбу китобчада мутафаккирнинг ана шундай қатор доно фикрларига дуч келади.

Буюк файласуф Конфуцийнинг катта ҳаётий тажрибаларидан чиқарган хулосалари унинг «Мусоҳаба ва мушоҳада» («Муҳокама ва баён» – И.Қ.) номли китобида акс этган.

Тарихда қизиқ бир парадоксга дуч келади киши. Бу айрим даҳоларнинг буюк асарлари муаллифнинг ўз қўли билан ёзилмай, улар томонидан юритилган мушоҳадалар, хулосалар, суҳбатлар, қилинган маърузалар ёхуд айтиб турилган фикрлар, мисраларнинг ўзгалар томонидан, кўпинча суҳбатдошлар, шогирдлари томонидан ёзиб олинган, келажак авлодларга етказилиши, тарих мулкига айлантирилишидир.

Бунга Шарқдан ҳам, Ғарбдан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг кўплаб буюк мисралари унинг шогирди томонидан қоғозга туширилгани маълум. Соҳибқирон Амир Темурнинг «Тузуқлар»и ҳам котиб томонидан ёзиб олинган. Гегелнинг эстетикага доир машҳур асарлари файласуф маърузаларининг талабалар томонидан ёзиб олинган конспектлари асосида жамланган. Конфуцийнинг юқорида зътироф этилган «Мусоҳаба ва мулоҳаза» номли жаҳонга машҳур китобидан ўрин олган фикрлар ҳам асосан шогирдлар, суҳбатдошлар, замондошларнинг Конфуцийга мансуб фикрларни тўплашлари, жамлашлари асосида юзага келган экан. Бами-соли буюк ҳадислар сингари.

Конфуций номи, шахси, таълимоти ўз давридан бошлабқ шу қадар катта ҳурмат-этиборга сазовор бўлганки, унинг қабри жойлашган ибодатхона милоддан аввалги 450 йиллар атрофидаёқ наинки оддий авом, балки Хитой императорлари ҳам келиб сизинадиган муқаддас зиёратгоҳга айланган. Ҳозирда мавжуд бу ибодатхонанинг жами беш юзга яқин хоналарини жаҳон сайёҳлари мунтазам тавоф қиладилар.

Конфуций таълимотидаги, фалсафасидаги ажралмас уч бирлик: инсонпарварлик (жэн), одоб ва ахлоқ (ли) ҳамда хосият (дэ) – унинг деярли афоризм даражасига қўтарилган доно фикрларининг ҳам асосини ташкил этади, дейиш мумкин. Сиз ушбу китобни ўқиб, бунга ишонч ҳосил қила оласиз.

Конфуций ва бизнинг Шарқ донишмандларимизнинг одоб ва ахлоқ, маърифат ва маънавиятга доир қарашлари ўртасида кўплаб яқин жиҳатларни учратиш мумкин. Масалан, Конфуций таълимотига кўра, *одоб нечоғлик такомиллашса, инсонпарварлик руҳи билан йўғрилса, жамият шунга монанд тараққий этиши мумкин*. Адолатнинг замири одобдир. Одоб ва бурч муштарақлиги, Конфуций ҳулосасига кўра, жамиятнинг ахлоқ кодексини тутиб турувчи устунлар кабидир. Биз бунга яқин бўлган қарашларга Форобий, Ғиждувоний, Беҳбудийларнинг фалсафий қарашларида, Навоий, Бобур, Отаҳийларнинг бадий асарларида дуч келамиз. Назаримизда, Конфуций таълимотининг айрим қирралари билан тасаввуф таълимотининг комил шахс хусусидаги айрим нуқталари ўртасида мустаҳкам боғланиш бордек кўринади.

Конфуций қарашларида, шунингдек, қонун ва жамият, шахс ва ҳуқуқ, адолат ва маънавият, ҳокимият ва масъулият масалалари муҳим ўрин тутди. Масалан, қонунчиликда майдалашиб кетмаслик керак, дейди у. Бу масаладаги майдалашув, унинг фикрича, шахс ва жамият аро муносабатлар парокандалигини юзага келтириши мумкин.

Кўринадики, Конфуций бизга тарихан нечоғлик қимматли бўлса, замонавий жиҳатдан ҳам қатор масалаларда шунчалик яқин ва аҳамиятлидир.

Бироқ бу Конфуций таълимоти биз учун, замонамиз учун мутлақо бекаму кўст дегани эмас, албатта. Унинг таълимотида, фалсафасида ўз даври билан изоҳланувчи чекланишлар, бирёқдамаликлар йўқ эмаски, улар бизнинг замонамиз билан ҳамқадам бўлолмайди, албатта.

Донишманднинг умумбашарий қадрият касб этувчи таълимот ва қарашлари биз учун азиздир. Чунончи, инсоният тақдири муаммосида у оила феноменига жуда катта аҳамият беради. Шеърият ва мусиқанинг шахс камолотидаги ўрнини биринчилар қаторида деб билади. Шеърият шахснинг баркамоллашувига кўмаклашишдан ташқари, жамиятни камол топтиришда подшоҳга ёрдам бериши керак, деган фикрни айтади. Хитой тилидаги «вэн-сue» — «адабиёт» сўзининг асосини ташкил этувчи «вэн» ифодасини муомалага Конфуций олиб кирган дегувчи қарашлар ҳам бор.

Бизда Конфуцийга эътибор XX асрда жадидлар давриданоқ кўзга ташланади. Жадид зиёлилари маърифатпарварлик ғояларини, шахс камолоти ва тарбия муаммоларини, халқ ва миллат тараққиёти йўлида адолат, эътиқод, маслак, бурч ва жасорат тушунчаларини талқин этишда ўзимизнинг Шарқ даҳолари, француз маърифатчилари қаторида Конфуций таълимотидаги қатор нуқталарга таянганликларига Беҳбудий, Фитрат, Ибрat, Авлонийлар ижоди ва қарашларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бунга Авлонийнинг икки жилдик танланган асарларидан қатор мисолларни келтириш мумкин. Хусусан, унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари юзага келишида Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон»идан ташқари, назаримизда, Конфуцийнинг одоб ва ахлоқ ҳақидаги қарашлари ҳам сезилиб туради.

Муҳтарам китобхон!

Конфуцийнинг доно фикрларидан намуналар билан сиз шоир Саъдулла Аҳмад таржималари орқали маълум даражада танишгансиз. Саъдулла Аҳмад Хитой мутафаккирининг доно фикрларидан бир дас-тасини ниҳоятда гўзал ва шоирона тарзда ўтириб, «Жаҳон адабиёти» журнали орқали ўзбек китобхонла-рига тўхфа қилган эди.

Ушбу китобдаги жажжи «асарлар» таржимаси ана шу меҳнатнинг узвий ва мантиқий давомидир. Лекин бу таржиманинг аввалгисидан асосий фарқи шунда-ки, улар ўзбекчага аслиятдан, яъни бевосита хитой тилидан ўтирилгандир. Бадиий, фалсафий-ахлоқий асарларнинг ёхуд айрим парчалар, намуналар бўли-шидан қатъи назар, уларнинг ўзбек тилига бевосита хитой тилидан ўтирилиши, маънавий ҳаётимизда эъти-роф этишга муносиб ҳодисадир. Ўзбек адабиёти уму-ман таржимага бой адабиёт. Жаҳон адабиётининг кўпдан-кўп намуналари тилимизга ўтирилган. Улар ичида бевосита аслиятдан ҳам, бавосита бошқа бир тил орқали ўтирилганлари ҳам оз эмас.

Лекин аслиятдан — бевосита хитой тилининг ўзи-дан ўзбек тилига ўтирилган асарлар узоқ асрлик та-рих давомида ҳам, ҳозирги кунимизда ҳам ниҳоятда оздир.

Шу маънода ёш мутаржим — Илҳом Қосимов таж-риба жиҳатидан ҳам, ёш жиҳатидан ҳам ҳали ниҳоят-да навқирон. У Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари уни-верситетининг талабаси. Бу олий даргоҳдаги хитой тили гуруҳини бакалавриатини тугатиш арафасида. Тала-балик чоригданоқ бу қадар масъулиятли ижодий ишга — таржимага қўл уриш, очиғи, ҳамманинг ҳам қўли-дан келавермайди. Бунинг учун тилни билишдан таш-қари, ўзига яраша журъат керак.

Иккинчидан, Конфуцийдек даҳонинг фикрлаш тар-зи ҳам, мушоҳада юритиш йўсини ҳам, образли та-факкуридаги услуб ҳам, илгари сураётган ғоялари асл

бўлган фалсафий дунёси ҳамда уларни бир тизимга солувчи тили, сўз бойлиги, юзага чикувда уларнинг жойлашиш конструкцияси ва ҳоказолар ҳам ўзига яраша ва мутаносиб бўлади. Бир сўз билан айтганда, Конфуцийдек мутафаккир ва файласуфни аслиятдан ўқиш осон эмас. Бу ишни бошқа халқларнинг жуда кам билимдонлари ва кўп тажрибага эга таржимонлари амалга оширганлар.

Конфуций даҳосидан ташқари, хитой ва ўзбек тилидаги қонуниятларнинг бир-биридан нақадар йироқ эканлиги, хитой тилидаги мураккабликнинг нечоғлик ўзига хосликларини, хитой ва ўзбек халқлари аро менталитет, ҳаёт кечириш тарзи, анъана, урфодат ва ҳоказоларнинг нечоғлик фарқли экани, бу масалалардаги яқинлик ва узоқлик таржима масаласида ҳамда таржимон фаолиятида нечоғлик муҳим ўрин тутишини инобатга оладиган бўлсак, ёш мутаржим Илҳом Қосимов нечоғлик масъулиятли ишга қўл ургани аён бўлади.

Муҳтарам ўқувчи ушбу китобни қўлга олар экан, унинг, шубҳасиз, муваффақиятига ҳам, йўл қўйилиши мумкин бўлган айрим камчилик ёхуд нуқсонларга ҳам юқорида эътироф этилган омиларни назардан қочирмаган ҳолда ёндашса, интилувчан, умидбахш ёш таржимоннинг меҳнатларини тўғри баҳолай олган бўлади, деган умиддамиз.

2010 йил муҳтарам Президентимиз томонидан «Навқирон авлод йили» деб эълон қилинди. Фикримизча, ушбу таржима меҳнатини ёшларга давлат миқёсида кўрсатилаётган эътибор меваси, унга муносиб жавоб беришга ҳаракат деб ҳам қараш мумкин.

Муҳтарам Президентимиз Ёзувчилар уюшмасига муттасил ғамхўрлик кўрсатиш зарурлигини таъкидлади. Ёзувчилар уюшмаси қошида махсус «Ижодкорлар фонди»ни тузиш ҳақида махсус қарор эълон қилинди. Шу қарор муносабати билан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ишлаб чиққан тадбирларда

жаҳон тилларини ўрганувчи талабалар таржима ишларида фаол иштирок этишлари лозимлиги ҳам кўрсатилган.

Ушбу таржима Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети Халқаро журналистика куллийетининг ҳам, бу ерда таҳсил олаётган талаба Илҳом Қосимовнинг ҳам ана шу тадбирларни ижроси учун қўйган дадил қадамлари сифатида ҳам эътиборлидир.

*Бахтиёр НАЗАРОВ,
филология фанлари доктори, академик
(2010 йил)*

КОНФУЦИЙ ЁХУД ҲАЁТ САВОҚЛАРИ

(Ўзбекча таржимага сўзбоши ўрнида)

Конфуций (мил. ав. 551– 479 йй.) – Шарқнинг буюк мутафаккирларидан бири, маърифатпарвар, файласуф ва конфуцийлик оқимининг асосчиси, сиёсий арбоб. Конфуций қадимги даврнинг улкан мактабини яратган, дунё тамаддунига беҳисоб ҳисса қўшган буюк тарихий шахсдир. Унинг ҳикматлари икки ярим минг йилдирки, Шарқ оламида ҳам, Ғарбда ҳам ҳали-ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Қадимги Хитой тарихчиси Сима Чйэн Конфуцийнинг таржимаи ҳоли, ҳаёти ва ижодига алоҳида урғу берган. Унинг маълумотларига кўра, Конфуций милоддан аввалги 551 йил 9-ойнинг 28-санасида (яъни сентябрда) Лу беклигига қарашли Зоуйи музофотида (ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Шандўнг ўлкаси Чуфу ноҳиясининг жануби-шарқида) туғилган. Хан миллатига мансуб бўлган. Конфуций туғилганида отаси Шу Лянг-хе 70 ёшга тўлган эди. Шу Лянг-хенинг тўққиз нафар қизи ва Бў Ни исми оқсоқ ўғил бўлган. Одатга кўра, ногирон фарзандлар марҳум аجدодлари учун қурбонлик келтиришлари мумкин бўлмаган. Шундан сўнг атоқли жангчи Шу Лянг-хе Чуфу шаҳрининг машҳур хонадонларидан бири – Янлар оиласининг кенжа қизига оғиз солади...

Ва ниҳоят узоқ кутилган ўғил – меросхўр туғилади. Конфуцийнинг исми Чю, ҳурматли номи Жўнг-ни бўлган. Конфуций номининг аслий хитойчаси **Кўнзидир**. Хитойча транскрипцияда – **Kongzi**, уйғурча ўқилиши – **Кўнззи**; европаликлар **Confucius** тарзида ўзлаштиришган бўлса, рус адабиётлари орқали бизга ҳам **«Конфуций»** ҳолида кўчди («Конфуций» – «Кўнгфузи»га ишора, «Ҳурматли Устоз Кўнг» дегани). (Рус адабиётларида – Кун; ўзбек тили хусусият-имкониятларидан бири «ў»лашишдир, талаффузда чалкашликлар бўлмасин учун асл манба ва уйғурча талаффуз-

ларга асосланиб, «Кўнг» ҳолида ҳақиқий талаффузга яқинроқ тарзда ўзлаштирилди, чунки хитой тилида «кун» талаффузли сўзлар ҳам талайгина. – И.Қ.).

Конфуций Хитой тарихидаги Чун-чю (Баҳор ва куз) даврининг охирларида яшаган. Шунингдек, у хитойлик яна бир донишманд Лао-зи (мил. авв. 579–499 йй.), Будда Шака Муни (мил. авв. 556–476 йй.), юнон донишманди Эфеслик Букрот (Гераклит, тахминан мил. авв. 535–475 йй.) каби шахслар билан тарихий бир даврда яшаган. Конфуцийнинг аجدодлари Сўнг беклигининг аслзода-оқсуякларидан, Ёин сулоласининг подшолик уруғига мансуб бўлишган. Исёнлар туфайли Лу подшолиги (беклиги)га кўчиб келиб ўрнашиб қолишган. Конфуцийлар шажараси унинг бешинчи бобоси Му Жин-фу давридаёқ таназзулга юз тута бошлаган. Конфуций туғилган вақтда уларнинг хонадони аллақачон оддий халқ даражасига тушиб қолган эди. Конфуцийнинг отаси Шу Лянг-хе Лу подшолигига қарашли Зоуйи музофотида амалдор-дафу бўлган. Конфуций уч ёшлигида (мил. авв. 549 йил) отаси Шу Лянг-хе вафот этади, оиласи муҳтожликда кун кечира бошлайди. Шундан сўнг Конфуций ёлғиз онаси Янши хоним қўлида қолган. «Ши» хоним, турмушга чиққан аёлнинг фамилияси охирига қўшиб айтилади; одатда, шу аёл фамилиясининг олдига эрининг фамилияси қўшиб айтилган; ўзбекча муқобил таржимаси «бека» ёки «огоча»дир. Бека Ян ўша пайтларда Чуфунинг насл-насабли хонадонидан бўлгани учун Конфуций ёшлигидан яхши таълим-тарбия олган, бунга унинг мустаҳкам иродаси ва тиришқоқлиги ҳам катта ёрдам берган, албатта. Конфуций 17 ёшга тўлганида (мил. авв. 535 й.) онаси ҳам оламдан ўтади.

Конфуций ўз устида тинимсиз ишлар ҳамда бошқалардан ҳам олган билимларини такрорлаб туришларини талаб қиларди. Унинг шахс сифатида алоҳида томонлари ҳақида «Муҳокама ва баён» асарида батафсил маълумотлар мавжуд. Донишманд ёшлигида ом-

борхона мудир, кичик чорвадор назоратчи амалдорнинг котиби бўлиб хизмат қилган. Ўн тўққиз ёшида Сўнг Чигуан бекага уйланади. Милoddан аввалги 532 йил ўғли Зи Лу туғилади, кейинчалик у Бў-ю ҳурматли номларини олган.

Конфуций 22 ёшидан таълим бериш билан шуғулланиб, кейинчалик Хитойнинг энг машҳур ўқитувчиси сифатида шуҳрат қозонган. У ўзи очган мактабда 4 та фан: ахлоқ, тил, сиёсат ва адабиётдан таълим берган. Мухлислари уни «Кўнг фузи» деб улуғлашган, «фузи» – «устоз», «ҳазрат» демакдир. Қадимги Хитойда ҳурмат-эҳтиром маъносини ҳам англатган, умуман дафу даражасидаги амалдорлар «фузи» деб аталган. Конфуций 50 ёшида сиёсий фаолиятни бошлаб, Лу подшолигида юқори амалдор бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун шогирдлари уни «фузи» дейишган. Бора-бора бу ном «Кўнг Фузи», яъни «Улуғ устоз Кўнг» деган фахрли номга айланган. XVII асрда Хитойга келган иезуит-миссионерлар хитойлик донишманд таълимоти билан яқиндан танишиб, уни Европа маданиятининг ҳам вакилига айлантириш мақсадида Confucius (Конфуций) деб атай бошлаганлар. Шундан бу ном жаҳонга тарқалди ва танилди.

Конфуцийнинг яхши кунлари узоққа чўзилмайди. Ҳокимиятни қўлига олган жаноб Жи билан ўрталарида зиддият келиб чиқади, шунингдек, фитналар сабаб унинг ўз вазифасидан истеъфо беришдан бўлак бошқа чораси қолмайди. Шогирдларини бошлаб юрт кезади, бундан унинг асосий кўзлаган мақсади «хизмат» (иш, вазифа) учун бўлиб, бунинг маъноси шуки, бирор подшоликда ўзининг ахлоқий-сиёсий қарашларини ёйишдир. Аввал Вэй беклигида, сўнгра Чэн давлатида бўлади. Куанг ерида маҳаллий аҳоли томонидан қамалга олинади. Ундан қутулиб Вэйга қайтади, шундан сўнг Сао ва Женг давлатларига боради. Сариқ дарё (Хуангхе)гача етиб боради ва яна ортига қайтади... Кўп йиллик сарсон-саргардонликлардан

кейин, жойларда ўз ғояларини рўёбга чиқаролмагач, Конфуций 68 ёшида Лу беклиги беги Лу Ай-гўнг давридаги амалдор-тўралардан Жи Канг-зи (Жи Сун-фэй)-нинг таклифига биноан яна Луга қайтиб келади. Айрим манбаларда ҳаммаси бўлиб ўн тўрт йиллик узоқ ва машаққатли сафардан сўнг яна Лу подшолигига қайтиб келган дейилади. 3000 та шогирдлари орасидан 72 нафари устозларини асло тарк этишмаган.

Конфуций умрининг охирларида асосан маданиятга доир қадимий асарларни тартибга келтириш ишлари билан шуғулланган. У кексайганида оғир жудоликларга учрайди. Милоддан аввалги 483 йил ўғли Кўнг Ли қазо қилади; милоддан аввалги 481 йил севимли шогирди Ян Хуэй, яна бир йилдан сўнг Вэйда тагин бир шогирди Жўнг Йоу (Зи-лу) оламдан ўтади.

Милоддан аввалги 479 йил улуғ маърифатпарвар, файласуф Конфуций 73 ёшида вафот этади. Конфуций ўзи учун, авлодлари ва яқин шогирдлари учун мўлжалланган қабристонга дафн этилади. Унинг уйи эса муқаддас зиёратгоҳга айланган.

Ўша даврларда фақатгина оқсуяк-амалдорлар фарзандларининггина таълим олишга қурби етган. Конфуций эса «ким бўлмасин – ҳамма билим олиши керак» ташаббуси билан чиқади. У шогирдликка олар экан, кишиларнинг жамиятда тутган ўрнининг юқоритубанлигидан қатъи назар, барчасига бирдек таълим-тарбия берган. Конфуций барчанинг шахсий билим олишини йўлга қўйган, хусусий мактаб очиб, амалдор-тўраларнинг маданият ва маорифга нисбатан танҳо эғалик анъаналари (монополь ҳуқуқи)ни парчалаб ташлади. Баъзи манбаларда Конфуций 30 ёшида ўз таълимотидан сабоқ бера бошлаганлиги ҳақида маълумот келтирилади. Конфуций файласуфлар Пифагор ва Сукрот каби фақат оғзаки таълим берган. Шунинг учун ундан бир сатр ҳам қўлёзма қолмаган. Бизга маълум асарлари шогирдлари томонидан ёзиб қолдирилган. Бу жиҳатдан уни Ҳазрат Навоийнинг биринчи

девонига мухлислари томонидан тартиб берилганлиги ҳақидаги тарихий воқеликка қиёс қилса бўлади. Конфуций замондоши Лао-зи билан учрашган, ундан маслаҳатлар олган, уни ўзига маънавий устоз деб билган.

Конфуций таълимотида умуминсоний қадриятлар тараннум этилади. Айтиб ўтиш керакки, Конфуций бир тизимли фалсафани ривожлантирмаган, лекин Конфуцийлик ахлоқий-сиёсий таълимот сифатида турли жиҳатдан этик-фалсафий дунёқарашларнинг назарий-амалий тараққиётига самарали ҳисса қўшди. Конфуций одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни таҳлил қилиб, бу борада фойдали маслаҳатлар берган. Қадимги юнон файласуфи Сукротга ўхшаб Конфуций ҳам инсонни диққат марказига қўяди, «рахмдиллик», яъни «инсонпарварлик» Конфуцийлик ғояларининг ўзаги – моҳиятини ташкил қилади. Донишманднинг «рахмдиллик», «ҳаққонийлик» ва «олижаноблик» тўғрисидаги ҳикматлари, панд-насиҳатлари, фалсафий мушоҳадалари минг йиллар оша одамларни эзгуликка чорлаб келмоқда. У наиики Хитой маданиятига, балки жаҳон тафаккур хазинасига ҳам самарали ҳисса қўшди. «Муҳокама ва баён» асари эса фақат Хитойнинггина эмас, бутун Шарқ халқлари донишмандлигининг ҳам дурдона асарларидан биридир. Мазкур асар ўқувчига бадий озуқа беришдан ташқари, кишида чуқур билим ва кўникма ҳосил қилади. Шунинг учун бу асар ҳам адабий, ҳам илмий аҳамиятга эга. Конфуцийнинг кўплаб мулоҳазалари жаҳоннинг илғор мутафаккирлари ижодига илҳом бағишлаган ва ҳанузгача унинг халқона ва ҳаётий ғояларини ўрганишга эҳтиёж сезилади. Шу боис, биз ҳам сўнгги йигирма йил ичида қадимги буюк донишмандлардан Зардўшт, Конфуций ва бошқа улуғ алломаларнинг ахлоқий-фалсафий ғояларига нисбатан ўрганилиш позициясининг ижобий томонга ўзгарганлигини алоҳида эътироф этиб, аввало, Шарқ мутафаккирлари ижодида шарқона уйғунлик, муштарақлик асо-

сида тараққий топган фалсафий қарашларнинг уму-
мий мезонларини ўрганиш ҳамда Конфуций шахси ва
ахлоқий-сиёсий таълимотининг улар орасида тутган
ўрнини илмий-мантиқий асосда исботлашни мақсад
қилиб қўйдик. Иккинчидан, донишманднинг ҳаётий-
фалсафий қарашлари жамланган «Муҳокама ва баён»
асарини она тилимизга ўгириб, унинг илмий-бадий,
тарихий ва ижтимоий-сиёсий аҳамиятини холис ва
ҳаққоний таҳлил этиш, шунингдек, ғоявий, илмий,
амалий, ижодий томонларини тадқиқ қилишга ҳамда
уларни халқ нақллари, бошқа кўплаб Шарқ дониш-
мандларининг фикрлари билан қиёсий ўрганишга
ҳаракат қилдик.

Муҳтарам Президентимиз «Юксак маънавият – ен-
гилмас куч» (2008 йил) асарларида маънавий ва мод-
дий ҳаёт уйғунлигини таъкидлаб, бу ҳақдаги мулоҳа-
заларини қуйидаги сўзлар билан қувватлантирганлар:
**«... қадимий ҳинд, хитой ёки юнон файласуф-
ларини оласизми, ўрта асрлардаги Шарқ ва
Ғарб Уйғониш даври намояндаларини оласизми,
ислом оламида ном қозонган мутафаккир зот-
ларни оласизми – уларнинг илмий меросида мод-
дий ва маънавий олам ўртасидаги муносабат-
ларга кенг ўрин берилганини кўриш мумкин.**

**Масалан, антик давр файласуфлари бўлмиш
Сократ ва Платон, Эпикур ва Демокрит, хитой
донишманди Конфуций ва бошқа алломаларнинг
бу борадаги назарий қарашлари фан тарихи-
дан яхши маълум. Уларнинг айримлари руҳий
оламни бирламчи деб билса, баъзилари эса мод-
дий оламни асосий ўринга қўяди...**

**Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тинимсолида
ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломат-
ларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратган-
нинг буюк ва сирли мўъжизасидир...**

**Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаш-
тириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга**

чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади.

Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади».

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар» (Абдулла Қодирий). Шунинг учун биз оддий-содаллиги билан қалбларимизни ҳайратга чулғаган мумтоз бадийятга қайта-қайта мурожаат қилаверамиз, ҳар сафар ундан бутун инсоният бошига тушган глобал муаммоларнинг оқилона ечимларини, қийнаётган саволларга муносиб жавобларни топгандек бўлаверамиз; айтолмаётган сўзларимизнинг доҳиёна оддий талқинига дуч келаверамиз; қалбларимиз пурмаъно ҳикматлардан нур эмар экан, руҳиятимизда ажиб сокинликни ҳис қиламиз; ҳаётимиз маъно касб этар экан, файзу тароватга чулғаниб бораркан, чексиз ҳузур ва қониқиш ҳосил қиламиз – айни шудир қалбларимиз муддаоси. Тамаддунлар ва фанлар тарихида беқиёс ўрин тутган муҳтарам зотларнинг ўғитларига қулоқ осар эканмиз, ўзимиз учун ҳайратомуз ибратли хулосалар чиқарамиз, уларни ўзимиз учун дастуруламал қилсак, нур устига аъло нур бўлув эди. Абдулла Ансорий асҳобларига васият қилиб шундай дер эканлар: «Ҳар пирдан бир сўз эслаб қолинг, агар бу қўлингиздан келмаса, уларнинг исмини ёд олинг, бундан баҳра топасиз». Бобомиз моҳир саркарда, ҳассос шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таъкидлаганларидек: «Ҳикмат излаганга ҳикматдир дунё». Қалбларимизни илму ҳикмат нури ила ёритайлик!

Немис файласуфи Карл Ясперс (1883–1969) инсоният тарихини «ўқ даври» («ўзак давр») деб номланган муҳим босқичларга ажратади. Файласуфнинг фикри-

га кўра, айнан эрамиздан аввалги VIII–II асрлар оралиғидаёқ замонавий цивилизацияларга асос солинган эди. Турли маданий ҳудудларда бир вақтнинг ўзида ва бир-биридан мустақил равишда инсониятнинг маънавий юксалишида сифат ўзгаришлари содир бўлди, дунёни принцип жиҳатидан янгитдан идрок қилиш имконияти туғилди.

К. Ясперс янги муносабатларнинг хабарчилари қаторида Эронда (аслида дастлаб Турон заминда, қадимги Хоразм ҳудудларида – И.Қ.) Заратустра (Зардўшт) ва Хитойда Конфуций ва Лао-зилар дунёга келганини ҳам алоҳида қайд этиб ўтади. Ҳозирги назарий социология муаммоларини тадқиқ қилишга катта ҳисса қўшган энг йирик социологлардан бири Энтони Гидденс «Социология» китобида (таржимонлар: Н.Маматов, Ж.Бегматов) Конфуций ва унинг таълимоти ҳақидаги фикрларини шундай баён қиладилар: «Конфуций Яқин Шарқдаги диний доҳийларга ўхшаб пайғамбар бўлмаган, ўқитувчи бўлган. Конфуций ўз издошлари томонидан илоҳийлаштирилмаган, аксинча, у «доно одамларнинг энг доноси» ҳисобланган. Конфуцийчилик эса ўтмиш аجدодлар ҳурматини жойига қўйишга аҳамият бериб, инсоният ҳаётини ички табиий қонунлар билан уйғунлашувига эриштиришни илгари суради». Лекин, афсуски, Конфуцийнинг эзгу ғоялари турли даврларда ҳукмрон синфларнинг манфаатларига бўйсундирилди ёки жамият учун зарарли дея инкор этилди, шу сабаб маълум йўқотилишларга учради. Шўролар даврида кўпгина алломалар қатори Конфуций шахси ва унинг таълимоти ҳам қораланди, унга «ўз қарашларида ҳукмрон синф – аристократлар манфаатларини ёқлаб чиққан», «ҳукмдор ҳокимиятини илоҳийлаштирган», ўтган асрнинг иккинчи ярмида «ХХРда шахсга сифинишнинг тарқалишида маълум рол ўйнамоқда», «асрлар давомида Хитой, Япония, Корея, Вьетнамда эксплуатация тузумини оқлаб, ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр, фан ва техника та-

раққиётини бўғиб, халқни маънавий асоратда сақлаб келди», деган асоссиз айблар қўйилди, бўҳтонлар ёғдирилди, одамлар сунъий равишда «бездирилди», бунда улар айниқса баъзи бир Хитой ҳукмдорларининг тарихий хатоси билан Конфуцийлик таълимотига нисбатан пайдо бўлган «конфуцийчилик – диний таълимот» деган нотўғри қарашдан ўз манфаатлари йўлида унумли фойдаландилар, амалга оширилган таржималарда ҳам мафкуравий тазйиқнинг асоратлари бўртиб турар, уларда ғоявий оғишлар яққол сезилиб қоларди. Бундай аянчли ҳол донишманднинг ўзи туғилиб-яшаб ўтган юртида ҳам содир бўлганига тарих гувоҳ. Конфуцийнинг инсон ҳақидаги ҳаётий фалсафасининг минтақамизда ҳали-ҳанузгача яхши ўрганилмай келинганининг сабабларидан бири ҳам мана шу. Аслида Конфуцийнинг халқона ва ҳаётий ўғитлари юқоридаги айбловларнинг барчасини инкор этади, бунга жавобларни донишманднинг ўз фикр-мулоҳазаларидан ҳам уқиб олиш қийин эмас.

Турли суҳбатларда Конфуций ёки унинг ҳикматларидан сўз очсак, одамлар: «Конфуцийлик ўзи қанақа дин?» қабилидаги саволларни беришади, бунинг сабаби аслида ўтган замонларда Конфуцийликка дин нисбатини беришдек хатоликдан келиб чиқди, шунингдек, афсуски, ҳозирда ҳам баъзи бир диншуносликка оид дарсликларда Конфуцийликка дин сифатида қараш назариялари сақланиб қолмоқда. Конфуцийлик ҳеч қандай диний таълимот эмас, у ахлоқий-сиёсий таълимотдир, оддийгина қилиб айтсак, «инсон ва борлиқ ҳақидаги ҳаётий ҳақиқатлар тизими». Хитойча адабиётларда Конфуцийчиликнинг замон талабига қараб жамиятда айрим диний функцияларни бажариб келгани ҳақида мунозарали фикрлар билдирилади. Донишманд ўзини илоҳийлаштирмасликларини шогирдларига қаттиқ тайинлаб, нимагаки эришган бўлса, қунт билан ўқиб-ўрганиб, сабр-қаноат қилиб етишганини таъкидлайди. Конфуций баъзи

бир руҳоний, фалсафий таълимот тарафдорлари сингари оламдан қочишга эмас, одамларни дунёга, ҳаётга мослашишга чақиради, унинг қарашларида инсон ва борлик яхлит бирлик ҳосил қилади.

Мустақиллик ўтмиш, бугун ва келажакка ҳаққоний қараш имкониятини яратди. Маънавий-маърифий жамият ва давлат қураётган забардаст халқимиз жуда қисқа вақт ичида ўзининг ҳаққоний тарихи, маданияти, урф-одатларини тиклабгина қолмай, жаҳон тажрибаси, абадиётга дахлдор дурдона асарларни, қадим донишмандларнинг пурмаъно ҳикматларини ҳолисона ўрганиш ва баҳо бериш – ўз сўзини айтиш имкониятига ҳам эга бўлди. Конфуций ҳикматларини аслиятдан ўзбек тилига ўтирар эканмиз, Конфуцийча қисқалўндалик, оддий-соддалик, «шарқона руҳ» ёки «шарқона таъм»ни ва халқчилликни сақлаб қолишга интилдик. Ҳозирда Хитойда Конфуцийчилик таълимотининг замонавий тараққиёт мезонларига уйғун жиҳатлари борасида давлатчилик туркуми остида махсус йирик тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Шарқ – қадим-қадимдан тўхтамай қайнаб чиқаётган тафаккур булоғи. Юқорида «шарқона уйғунлик» ҳақида сўз очган эдик, шарқлик донишмандларнинг ҳикматларидан баҳраманд бўлар эканмиз, «шарқона бир таъм»ни туямиз, юракларга илиқлик олиб кирувчи ҳиссиёт. Бу халқларимиз ўртасида қадимдан шаклланиб келган мустаҳкам тарихий-маданий алоқалардан дарак беради.

Таржима-таҳлил жараёнида ҳикмат-нақллар ўртасида ҳайратомуз ўхшашликларга дуч келамиз. Буни хитойлик донишмандлардан бири Менг-зининг бир ҳикмати билан изоҳламоқчимиз: «Аввалги донишмандлар билан кейинги донишмандларнинг йўли (ўлчов мезонлари, фикру ёди) бирдир». Ўхшашликлар фақатгина машойихларнинг ҳикматлари ёки ровийларнинг ривоятларидагина эмас, халқ оғзаки ижоди: эртақ, халқ қўшиқлари, масал, мақол, иборалар ва бошқа-

ларда ҳам учрайди. Халқлар ўртасидаги бундай муш-таракликлар, албатта, ўзининг мустақил асосларига, тарихий илдиэларига эга.

Конфуцийнинг сиёсий-фалсафий қарашларини умумлаштириб, таҳлил қилиб, бу борада ўзбек тилида илк тадқиқот ишлари олиб борган Виктор Алимасов ўзининг «Конфуцийлик ва Шарқ давлатчилиги» (2006) номли китобининг кириш қисмида афсус билан шундай ёзадилар: «Чет мамлакатларда Буюк Устоз (яъни Конфуций) таълимотига бағишланган йирик тадқиқотлар ўтказилган, сон-саноқсиз асарлар чоп этилган. Минг афсуски, Конфуцийлик ўзбекистонлик тадқиқотчилар эътиборига тушмаган, «халқни бошқаришда алдашдан холи», «бир бутун халқнинг қадимий ағъаналари ва ахлоқий принципларини ўзига жо этган» (Волтер), «кишиларни поклашдек олий эзгуликка ўргатувчи ҳақиқий (улуғ) таълимот» (А.Н.Толстой) – Конфуцийлик билан ҳануз ўзбек ўқувчилари таниш эмас». Буни тан олмасдан иложимиз йўқ.

Виз бу галги таржималаримиз учун Ли Зе-фэй тартиб берган «Муҳокама ва баён»нинг Конфуций ҳикматларининг бугунги хитой тилига ўтирилган нусхаси ва ундаги шарҳлардан асосий манба-қўлланма сифатида фойдаландик, асар таржимаси борасидаги аввалги уринишларимиз, асарнинг ҳозирги хитой тилисига уйғунлаштирилган бошқа вариантлари (Жин Лян-г-нйэн, Ли Ю-хуа ва бошқалар, шунингдек, мавжуд ўзбекча таржималар, уйғурча, русча таржима нусхалари) билан солиштириб, маъноларини жамлашга, уларни қиёслашга, шунингдек, мазкур мумтоз асар изоҳларини ўзбекона талқинлар билан бойитишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, изланишларимиз давомида умумфалсафий билиш тамойиллари: умумий ўзаро алоқадорлик, тараққиёт, комплекс (яъни уйғун бирлик ташкил этган воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракат, белги ва шу кабилар юзасидан мажмуий) ёндашув, детерминизм, яъни муайян ҳодисалар ўртасидаги ало-

қадорликнинг қонуниятли, зарурий ва сабабий ра-
вишда рўй беришини, ҳодисаларнинг ҳозирги ҳолати
уларнинг аввалги ҳолати билан ёки аксинча, узвий
тарзда боғлиқ эканлигини эътироф этиш каби тамой-
илларга имкон қадар амал қилдик.

ТАРЖИМОНДАН

қилиб, фарзанд тилайди, шундан сўнг Кўнгзига ҳомиладор бўлган. Конфуций Нишан (ёки Ничю) тоғида туғилади. Конфуций туғилганда бошининг тепа қисм ўртаси паст, атрофи баланд бўлиб, Ничюшан тоғига ўхшаб кетган. Шунинг учун исми Чю (Qiu), ҳурматли номи Жўнгни бўлган. Кўнгчюдаги «чю», Жўнгнидаги «ни» бир тоғ номидан олинган. Шунингдек, Конфуций оилада иккинчи ўғил бўлган. Илгари Хитойда бир оиладаги ака-ука қариндошлар ёш тартиби бўйича «бў» (bo; ўзбек тилида «тўнғич» – катта ўғил), «жўнг» (zhong), «шу» (shu), «жи» (ji; ўзбек тилида «кенжа» – кичик ўғил) деб тизилган, «жўнг» иккинчига ишора. Шунга «жўнг» ва «ни» бирикиб Конфуцийнинг ҳурмат-эҳтиром белгисини англатувчи иккинчи, норасмий номига айланган. Демак, Конфуцийнинг «зи»сига қараб, унинг туғилиши ва оиладаги ҳолати ҳақида қисман билиб олиш ҳам мумкин экан.

Эслатма: хитой тилида ҳурмат-эҳтиром белгисини англатувчи иккинчи норасмий ном – «зи» (zi) билан «устоз», «ҳазрат» маъносини берувчи (масалан, «Кўнг-зи»даги) «зи» (zi) иероглиф ва маъно жиҳатдан фарқланади.

Юқоридаги ҳикмат «Муҳокама ва баён»нинг дастлабки боби биринчи ҳикмат-мақолати бўлиб, илм олиш борасидаги махсус қисмдир, илм олиш чора-тадбирлари, унга бўлган муносабат баён этилади. Ҳикматнинг илк банди халқимиз мақолини ёдимизга солади: «Ҳақиқий илм истасанг, такрор қил», яъни олган билимларингни такрорлаб, мустаҳкамлаб боргин. Икки минг йилдирки, донишманднинг мазкур ҳикмати зиёлилар орасида кенг қўлланилиб келинмоқда ҳамда хитой халқи маънавий ҳаётига ўзининг ниҳоятда чуқур таъсирини ўтказди. «Муҳокама ва баён»нинг бошқа ерида Конфуций ўзининг илм ўрганиш ҳақидаги мазкур фикр-мулоҳазаларини давом эттириб, уни яна бир даража изоҳлайди: «Эски (билим)ларни мустаҳкамлаб, янгиларини ўзлаштира олган кишигина устоз

бўла олади». Конфуций «ўрганишдан безор бўлмаслик ва ўзгаларга ўргатиб ҳам чарчамаслик»ни ўзининг ибратли ҳаёт йўли мисолида тасдиқлади. «Муҳокама ва баён»нинг илм мавзуси билан бошланишидаёқ катта бир ҳикмат ётибди. Чунки илмни, маънавийатли инсонгина ҳаётга теран кўз билан қарай олади. Маънолар маҳзанининг калити илмдадир. **«Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади»**, дейдилар бобомиз Абу Райҳон Беруний. Демак, билимсиз, маънавийатсиз кишиларда олижаноблик фазилатлари бўлиши ҳам амри маҳол.

Баъзи бир кимсалар илм қийматини бойлик орттириш билан ўлчайдилар, бироқ илмнинг моҳияти унинг кишини қанчалик бой-бадавлат қилишида эмас, балки инсонни қанчалик камолот чўққисига олиб чиқишидадир. Лекин бу аслида керакли билимларни олиш ва амалда қўллаш билан рўёбга чиқади.

Ҳозиргилар (ошиб борса) билим олиш учун ўқийдилар, бурунгилар бўлса камолотга эришмоқ учун илм талабида бўлганлар. Бу ҳам донишманд чиқарган ҳаётий хулосалардан биридир. Илм таълимий-ахлоқийдир. Шарқда илм деганда таълим-тарбия бирдек тушунилади, чунки илм кишини ҳар жиҳатдан камолот чўққисига олиб чиқади. Уни биргина сўз билан «тарбия» (педагогика) деб ҳам аташган. Чунки илм ақл-заковатимизни бойитишдан ташқари, ахлоқ-фазилатимизни ҳам гўзаллаштиради. Абдулла Авланий «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласида шундай ёзадилар: «Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бешикдан то мозорга боргунча илм ўрган», демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлидур», демиш... Алҳосила, тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидур» (Абдулла Авланий. Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-жилд,

тўпловчи Бегали Қосимов). Демакки, миллату халқ ва давлат тақдири ундаги ёшларнинг қанчалик билимли ва ахлоқий фазилатларга эга эканлиги, бир сўз билан айтганда, маънавий камолотига боғлиқдир. Имом Ғаззолий илм олишни фазилатли дейди, бобокалонимиз Мир Алишер Навоий «... **гоҳ уламо мажлисида илм нуридин кўнгулни ёруттум**», дея зикр қилганлар.

Олижаноблик фазилатига эга инсон, яъни «олижаноб киши» – «Муҳокама ва баён»да тез-тез учрайдиган истилоҳ бўлиб, одатда илми, зиёли, гўзал ахлоқли, олиҳиммат, жамиятда ўз мавқе-эътиборига эга киши назарда тутилади, яъни жамиятнинг ажралмас бир бўлаги. Конфуций ҳикматлари билан танишар эканмиз, олижанобликнинг барча эзгу хислатларни ўзида мужассам этган инсоний фазилат эканлигига амин бўламиз. Олижаноб кишилар худбин, тубан, пасткаш ва жоҳил кимсаларга нисбатан қарши қўйилади. Мавлоно Абдураҳмон Жомий ўзларининг «Баҳористон» (форсийдан Ш.Шомуҳамедов таржимаси, 1997 йил) китобида кишиларни олижанобликка даъват этиб, шундай деганлар:

*Биров аҳмоқона иш қилса сенга,
Олижаноблик қил, озорин унут.
Нафс-ҳаво, жаҳолат келмасин голиб,
Ақлинг фармонига мувофиқ иш тут.*

Ҳазрат Жомийнинг мазкур мисраларида ҳам олижаноблик, бағрикенглик, оқиллик фазилатлари улғуланиб, бадхулқлик, жаҳолат иллатлари қораланган. Аслида кишининг ўзгаларга қилган бир олижаноблиги ўзига қилган яхшилигидир. Олижаноб инсон – Конфуций қалбидаги юксак инсоний фазилатлар мезони. Ихчамгина «Муҳокама ва баён» асарида «олижаноб» сўзи юз мартадан кўп учрайди. Конфуций ўрни билан олижанобларнинг фазилат-хислатларини бирмабир баён этар экан, ҳар бир киши олижаноб бўла оли-

шини оддийгина ҳаёт мантиғи, шунингдек, ўз хатти-ҳаракатлари билан исботлайди. Олижаноб инсон ва тубан киши қарама-қаршилиги «Муҳокама ва баён»да жуда кўп ўринларда муҳокамага қўйилган. Олижаноб инсон Конфуций назаридаги баркамоллик тимсоли, яъни комил инсон муаммосидир. Конфуций ҳар бир киши ўзида олижаноблик хислатларини шакллантириши, уни ўз табиатига айлантириши керак, дейди. Ҳикматдан кўриниб турибдики, комиллик сари йўл ҳар бир кишининг қалбидан бошланади, ўз қалбини поклашдан бошланади. Фазал мулкининг султони, улўларнинг улўғи бобомиз Алишер Навоий ҳам комил шахс муаммосини илғари сурган эдилар. Демак, барча буюк донишмандлар бу масалага бирдек ёки ўзаро ўхшаш нуқтаи назардан туриб ёндашишганининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Яна бир мисол: немис файласуфи Ф. Нитше ўз идеалидаги шахсни «аъло одам» деб юритади. Ҳозирги кунда республикамызда баркамол авлод тарбиясига алоҳида эътибор берилаётир. Чунки баркамол инсон, мукаммал жамият инсониятининг энг юксак орзусидир. Унга интилган шахс ва давлатнинггина келажаги порлоқ ва боқийдир.

Дўст – ҳикматдаги ушбу сўз айрим алоҳида хусусиятларга эга. Қадимий изоҳида «устози бир сабоқдошлар», «маслакдошлар», «ҳамфикр» деган маъноларни билдиради. Дўстлар ташрифи – ҳақиқий қувонч. Зеро, шоир айтганидек: «Дунё шодликлари йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўломмас устун». Доно халқимизда дўст ҳақида жуда кўплаб мақоллар бор: «Дўстни дўстидан тани», «Одамнинг қандайлиги дўстларидан маълум», «Дўстнинг дўстлиги бошингга иш тушганда билинади», «Дўстсиз бошим – тузсиз ошим», «Бодом – пўсти билан, одам – дўсти билан», «Дўст ачитиб гапирар, душман – кулдириб», «Дўсти нодондан, душмани доно яхши», «Дўстинг минг бўлса ҳам оз, душманинг бир бўлса ҳам кўп»... Ҳақиқатан ҳам, кимнинг қандай дўстлари борлигига қараб, унинг қандай одам

эканлигини билиб олиш мумкин. «Уйда ота-онангга су-
янсанг, ташқарида – дўстларингга», деб одамлар бе-
жизга айтишмайди. Конфуций бирор кишининг қан-
дай одам бўлиб вояга етишида дўстнинг роли беқиёс
эканлигини таъкидлайди, бу масалага ниҳоятда жид-
дий ёндашади. У диёнатли, самимий ва билимдон
дўстларни фойдали; хушомадгўй, иккиюзламачи (му-
нофиқ) ва лофчи дўстларни зарарли дўстлар дейди;
биринчилари билан дўстлашсак, юзимиз ёруғ бўлади,
иккинчи бир хилларидан улфатимиз бўлса, панд ейи-
шимиз аниқ, бунинг учун жуда катта бадал тўлаймиз.
Пекин Педагогика университети профессори Ю Дан
ўзининг «Муҳокама ва баён» сабоқлари китобида до-
нишманд ҳикматларидан илҳомланиб, дўст ҳақидаги
мулоҳазаларини қуйидагича ифодалайди: «Бирор дўст
танлаш айнан бирор ҳаёт тарзини танлашдир... Ўзи-
нинг феъл-атворини тарбия қилиш (яъни ўз камолоти
ҳақида қайғуриш) яхши дўст билан танишмоқликнинг
дастлабки шартидир». Шундай экан, дўст танлаш ма-
саласига, дўстлар билан бўладиган муносабатларга асло
енгил қараб бўлмайди.

Ўрни келганда, камина дўст борасидаги фикрла-
римни ҳам баён этмоқчиман. Дўст ҳақида Яратган-
дан тилагим шуки, ҳар кимни синаса дўсти билан си-
насин; сийласа дўсти билан сийласин; суюнтирса дўсти
билан суюнтирсин экан. Шу учови жам бўлса, киши
ўзини бахтиёр ҳис қилмоғи шубҳасиз.

Баъзилар мазкур ҳикматдаги жумлалар орасида ҳеч
қандай ички боғлиқлик йўқ, дейиши мумкин. Айрим-
лар эса бу каби қараш унинг асл маъно-моҳиятига
тўғри келмайди, дейдилар. «Илм олиш» бу шунчаки
ўқиш-ўрганишнинг ўзигина эмас, таълимот ва қараш-
лар тизимини ҳам англатади, «вақт» эса одатий, аксар
вақт эмас, балки замон ва жамиятга ишора, «такрор-
лаш» бу мустаҳкамлашгина эмас, балки тадбиқ қилиш
ҳамдир. Демакки, ҳикматдаги уч жумла бир-бири
билан ўзаро боғланган. Улар шундай изоҳ берадилар:

агар таълимотинг жамиятга тадбиқ қилинса, нақадар қувончли воқеа; борди-ю қўлланилмаганда ҳам, дўстлар қўллаб-қувватласа, йўқлаб келишса ҳамда суҳбатлари билан кўнгилни шод қилишса, бу ҳам бир бахт; агарда жамиятда рўёбга чиқмас бўлса, одамлар тушунмасалар, улардан нолимаслик, ҳасрат қилмаслик ҳам олижаноблик эмасми!? Бу каби изоҳларда ҳам маълум маънода ҳақиқат бор.

Сўнг сулоласи машҳур уламси Жу Си (Zhu Xi) (1130–1200) мазкур ҳикматга юқори баҳо бериб, шундай деган эди: «(У) дао (илму ҳикмат; тариқат) эшиги ахлоқнинг асосидир». Ҳикмат маъноси кишиларга тушунарлидир: билим олишни хурсандчилик, қувончли воқеа деб билиш керак, бунда Конфуцийнинг қунт билан илм ўрганиш ва ўзгаларга ўргатиб чарчамаслик ҳақидаги қарашлари акс этган; маслакдош дўст ташрифи шодиёна эканлиги; сўнгра бировларнинг тушунмасликларидан нолимаслик, ғаразғўй-бадхоҳлик қилмасликка чақирилади. Шунингдек, мазкур ҳикматда Конфуцийнинг билимга ташналик, қунт билан ўрганиш, шу йўл билан диққат-эътиборини ўзини камолотга етказишга қаратиш ҳамда бунинг барчасида ҳар кимнинг ўзи жонбозлик кўрсатиши кераклиги талаби ифода этилган. Бу каби ҳикматларни «Муҳокама ва баён»да қўплаб учратиш мумкин, улар мазкур ҳикмат маъно-моҳиятини янада теранроқ тушунишимизга ёрдам беради.

* * *

Толибия Йоу-зи деди: «Агар кимки ота-онасига қобил фарзанд бўла олса, ёши улугъларни ҳурмат қилса-ю, валекин мартабаси юқори кишиларни ранжитишни яхши кўриш ҳоллари ниҳоятда кам учрайди; гуноҳ-жиноятни ёмон кўрадиган, бироқ исён-номаъқулчиликни ёқтирадиган кимсалар ҳеч бўлмаган. Олижаноблар бутун фикру зикрини муҳим олий мақсад йўлига қаратгайлар, му-

род-мақсадга етсаар, шунинг билан «дао» (одоб-ахлоқ мезони) пайдо бўлмай (яъни улар ўзгачага ибрат бўлмай). Ота-онага қобил фарзанд бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш – раҳмдилликнинг асосидир».

Йоу-зи – Конфуцийнинг шогирди, фамилияси – Йоу (You), исми – Жуў (Ruо). Конфуцийдан 13 ёш кичик бўлган, баъзи манбаларда 33 ёш дейилади.

Таржималаримизда тез-тез учраб турадиган «толиби» сўзи «Конфуцийнинг толиби (шогирди, муриди)» деган маънодадир, яъни «Толиби Йоу-зи» айти «Конфуцийнинг толиби Йоу-зи»дир. Мазкур сўз асл нусхада бу тарзда учрамайди, биз уни Конфуций шогирдларининг асардаги бошқа тарихий шахслардан фарқланиб туришлиги учун аниқлик сифатида киритдик, бу ўқувчиларга ҳам маъқул келади, деган умиддамиз.

Раҳмдиллик, яъни «жен» (ren) – инсонпарварлик, инсонийлик. «Жен» – Конфуций фалсафий ғояларининг энг юқори категорияси, шунингдек, ахлоқ, этика меъёрлари ҳамдир. Бу Конфуций қалбидаги энг юқори ахлоқий мезонни англатувчи истилоҳдир, у турли изоҳларга эга. Мазкур ҳикматда у инсонпарварлик, инсонийлик (одамийлик)ни кўрсатади. Конфуций таълимоти (фалсафаси)даги «жен» яхлит олинганда «раҳмдиллик» дегани. Қуйида эса бу сўзнинг мукамал лугатлардан жамланган таржималарини унинг маъносини аниқ ва тўлиқроқ тушуниб, англаб олиш учун келтирамиз: «меҳрибонлик», «раҳмдиллик», «вафодорлик»; «меҳрибон», «раҳмдил», «вафодор киши», «инсонпарвар»; «шафқатли», «оққўнгил»; «одамгарчилик», «инсонийлик», «оққўнгиллик», «мулойимлик»; (сиёсатда) «инсонпарварлик (раҳмдиллик, адолат) билан идора қилиш», яъни инсонпарвар сиёсат юритиш; «ҳамдардлик қилмоқ»; «мағиз»; «инсон»; «яхши кўрмоқ» ва бошқалар. Кўриниб турибдики, маъно жиҳатидан барчаси бир-бирига жуда яқин. Конфуций наздндаги

«рахмдил киши» – Комил Инсон, яъни комилликнинг бир алфози (ёрқин намоёниши). Унда барча эзгу хислатлар мужассам: меҳр-шафқат, хокисорлик, хотамтойлик, мулоҳазакорлик, марҳаматлилик, мустаҳкам эътиқод, садоқат, оқ кўнгиллик, лафзи ҳалоллик, тўғри сўзлик, билимга иштиёқмандлик, сўзу амал бирлиги ва бошқалар.

Конфуций ўзининг пурмаъно ҳикматлари билан кишиларни олижаноб, раҳмдил ва гўзал хулқ эгаси бўлишга ундайди, бу йўлда ўзи жонбозлик кўрсатади, хатти-ҳаракатлари билан ўзгаларга ўрнак бўлади, таълимотини ҳам шу асосга қуради, одамларга шундан сабоқ беради. Донишманд барчасининг табиий, самимий ва ҳаққоний бўлиши кераклигини уқтиради. Шундагина ҳар бир киши ўз ҳаётининг мазмун-моҳиятини англаб етади.

«Муҳокама ва баён»да кўп марта тилга олинган «жен» атамасига ушбу ҳикматда илк бор дуч келинади. Раҳмдиллик Конфуцийнинг марказий ғоясидир (яъни аниқроқ қилиб айтсак, фикратининг моҳиятидир), унга «давлатни идора этишнинг бебаҳо сабоғи» деб ҳам қаралади.

Конфуцийнинг шогирдлари, издошлари, таълимоти тарафдорлари ота-онага қобил фарзанд бўлиш ва катталарга ҳурмат-эҳтиромли бўлишни раҳмдиллик (инсонийлик)нинг асоси деб ҳисоблашади. Одоб-қоида (яъни «тузук», одоб-ахлоқ меъёрлари, адаб-йўсин) билан улар тартибга солиб турилади, тузук (одоб-қоида, адаб-йўсин) бўлмаса, қобиллик ҳам, демакки, раҳмдиллик ҳам бўлмайди. Конфуций назаридаги раҳмдилликнинг асоси ўз ёнимиздаги кишиларни тушуниш ва уларни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилишдан бошланади. Хитой мақолида айтилганидек: «Қобил фарзандлик – минг яхшиликнинг аввалидир». Қомусий билим соҳиби, туркий тилда ижод қилган адибларнинг пешқадами Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам Конфуцийчилик таълимоти моҳияти – «раҳмдиллик» концепцияси-

нинг мустаҳкам асосларига муштарак фикрларни уч-
ратамиз:

*Жаҳонда одатдир улуг иззати,
Улуг келса турмоқ – киши одати.
Улугга кичик ҳурматидир ҳусн,
Кичик ҳам улугдан кўрар ҳурмати.
(«Қутадқу билиг»дан, нашрга тайёрловчи ва тар-
жимон Қайом Қаримов)*

Кишининг ахлоқ-фазилати арзимас ўринларда ҳам
уни аҳамиятли қилиб кўрсатади. Конфуций қобилик
ва тавозени билган киши номаъқул ишга қўл урмай-
ди, ўз эътиқодига қарши бормади, дейди.

«Дао» – Хитойдаги қадимги ғоялар тизимини англа-
тувчи сўз, кўп маъноларга эга. Бу ерда Конфуций даъ-
ват этган раҳмдилликдир, яъни раҳмдилликнинг мо-
ҳиятан барча ахлоқий ғоялар системаси эканлиги
ҳамда унинг реал ҳаётдаги мужассамлигидир. Оддий-
роқ қилиб айтадиган бўлсак, давлатни идора қилиш
ҳамда ҳалол одам бўлишликнинг асосий принциpidир.
«Дао» – Йўл дегани, у «Эзгулик йўли», эзгуликка бош-
ловчи йўл, «Ҳақ йўл». Хитойлик файласуфлардан яна
бири Лао-зи (мил. ав. 579–499 йй.) «дао» таълимотини
яратган, унинг «Дао-жинг» номли китобида «дао»нинг
моҳияти ҳақида сўз боради.

* * *

**Конфуций деди: «Хушомадгўй ва иккиюзлама-
чи киши (мунофиқ)ларда раҳмдиллик фазилати
жуда почор бўлади».**

Хитойлик Гу Ян Ву (Gu Yan Wu) ўзининг «Кундалик
хотиралар» китобида шундай ёзади: «Дунёда икки хил
бераҳм (бағритош) одамлар бўлади: бири исёнчи-и-
вогар кимсалар бўлса, иккинчиси хушомадгўй-икки-
юзламачи (мунофиқ) кишилардир. Бундай кишилар

ўзларининг ғаразли манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан, ҳатто жиноят қилишдан ҳам тап тортмайдилар. Ушбу ҳикматда Конфуций мунофиқ кишиларда раҳмдиллик фазилатининг оз бўлишидан огоҳлантиради. Уларнинг тили ва дили бошқа, сўзи ва иши бир-бирига тўғри келмайди, самимийлиги йўқ, ичи қора кимсалардир. Динимиз Исломда ҳам мунофиқлик қаттиқ қораланади.

Бу ерда Конфуций худбин кимсаларда раҳмдиллик фазилатининг «ночор»лигига нисбатан ўз норозилигини билдирган. Мунофиқлик иймон-этиқод сустангининг аломати ҳамдир. Донишманд одамларни огоҳ бўлишга, аввало ўзимизга, инсонийлигимизга, сўнгра ўзгаларга муносиб бўлишга чақиради.

* * *

Толиби Зенг-зи деди: «Мен ҳар кун(им сарҳисобида) уч бора ўз-ўзимни тафтиш қиламан: ўзгалар учун сиққидиладан қўлимдан келгунча бирор нима қила оладими-йўқми? Дўстааримга самимий бўла оладими-йўқми? Устозим берган сабоқларни мустаҳкамлай оладими-йўқми?»

Зенг-зи – Конфуцийнинг шогирдларидан бири Зенг Шен, «зи»си, яъни ҳурматли номлари Зи-ю, милоддан аввалги 505 йил туғилган, луголик (яъни Лу давлатидан) бўлган, Нанвученг (Хитойнинг ҳозирги Шандунг провинциясида жойлашган ер номи) шаҳридан бўлиб, Конфуцийдан қирқ олти ёш кичик. Конфуций шогирди Зенг-зидан ниҳоятда мамнун бўлган. У қобил фарзанд дея ном қозонган эди. Айтишларича, «Сяо-жинг» («Қобилнома») асарини ҳам айнан Зенг-зи ёзган.

Ҳикматдаги «уч бора» ибораси «кўп марта» деган маънони билдиради. Хитойнинг қадимий китобларидан «уч», «тўққиз» сонлари такрорланиш даражасининг кўплигини ифодалаган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, «Муҳокама ва баён» Конфуцийнинг шогирдлари томонидан китоб ҳолига келтирилган. Ундан Конфуций ҳикматлари, суҳбатлари ва мулоҳазаларидан ташқари, устозларининг панд-насиҳатлари, ўғитлари таъсирида туғилган шогирдларининг фикр-мулоҳазалари ҳам кенг ўрин олган. Шунингдек, китобда Конфуций шогирдлари ва бошқа тарихий шахсларнинг хотиралари ҳам жамланган.

Юқоридаги ҳикматда Зенг-зи ўзини тафтиш қилади, хатолари устида ўйланади ва фикр-мулоҳазаларини дадиллик билан ўзига танбеҳ бериш, мурожаат сифатида баён қилади. Зенг-зининг «ўз-ўзини тафтиш қилиши», бу унинг Конфуцийчилик таълимотининг «раҳмдиллик» қоидаларига қатъий риоя қилганлигини англатади.

Ҳикматда фидойилик, самимият ва билимни доимо мустаҳкамлаш каби уч муҳим хислат улуғланган. Ўзгаларга самимий, беминнат яхшилик қилиш халқимизнинг азалий фазилатларидан. Доно халқимиз: «Яхшилик қилиб қўлга от, балиқ билар, балиқ билмаса, Холиқ билар», дейди. Ота-боболаримиз беғараз, беминнат яхшилик қилишга чақирганлар. «Яхшилик қил, эгасидан қайтмаса, Худодан қайтади» каби ҳикматли сўзлар бекорга эмас. Бир ўйлаб кўринг-а: кимгадир яхшилик қилгансиз-у, лекин ундан заррача ҳам яхшилик кўрмадингиз, устига-устак у одам сизга нисбатан ғаразгўйлик қилди ҳам дейлик. Лекин ҳаётингизда жуда мушкул аҳволга тушиб қолганингизда Худо йўл кўрсатиб, қилган яхшиликларингиз мукофоти сифатида мушкулингизни осон қилмаганми?! Ҳар бир инсоннинг ҳаётида бундай ибратли воқеалар талайгина, фақат уларни бир ақл тарозусига солиб мулоҳаза юритиш лозим. Ҳар биримиз қўлимиздан келганча сидқидилдан муҳтож кимсаларга ёрдам қилайлик! Ҳар кунимизни яхшиликлар ила безайлик!

Конфуций деди: «Ихтиёрида минг чоғли тўрт отлиқ ҳарбий аравалари бўлган катта подшоликни идора қилишда ҳар ишни жиддий, астойдил ҳамда эҳтиёткорлик билан ҳал этмоқ керак бўлади; халқ ишончини қозониш, сарфу харажатда тежамкорлик ва амалдорларни асрамоқ керак; маврид ва меъёри билан халқни деҳқончиликдан бўш вақтлардагина ҳашарга сафарбар этиш лозим».

«Ихтиёрида минг чоғли тўрт отлиқ ҳарбий аравалари бўлган подшолик» – «катта подшолик». Қадимги Хитойда давлатнинг куч-қудрати унинг ҳарбий аравалари сонига қараб белгиланган, мингта ҳарбий араваси бўлса, уни катта подшолик ҳисобласа бўларди. Жанг аравалари ўша давр учун қўшинда энг асосий ҳужум қилувчи куч эди. Ўша даврда Хитой қўшинларининг асоси жанговар арава, отлиқ қўшин ва пиёдалардан ташкил топган эди. Қадимда хитойликлар тўрт от қўшилган жанг аравасини «шенг» деб аташган.

Конфуций бу ерда ҳукмдорлар учун муҳим бўлган беш бандни кўрсатади: хизматига фидойилик (яъни ўз ишини астойдил билиш, қунт билан ишлаш), халқ ишончини қозониш, тежамкор бўлиш, зиёли ва мартабаси улуғ кишиларни асраб-авайлаш, оммани мавриди билан сафарбар этиш (давлатнинг сафарбарлик ишларига жалб этиш). Бу қадим Хитойда демократик тасаввурларнинг куртак ёзиши эди.

Конфуцийнинг «раҳмдиллик» таълимоти кишилар ўртасида бўладиган муносабатлар назарияси, шунингдек, давлатни идора қилиш амалиёти ҳамдир. Ҳукмдор агар фақатгина давлат хазинасини қандай тўлдиришни ўйлаб, аксинча халқ ҳаётини фаровон қилишни ҳаёлига ҳам келтирмаса, у раҳмдил, одил шоҳ эмас, инсонпарвар сиёсат юргизолмабди. Конфуцийнинг «раҳмдиллик» ғояси сиёсий-иқтимоий соҳада демокра-

тик бошқарув усули тамойилларидан бири сифатида ҳам аҳамиятлидир. Бирор давлатнинг қудрати фақатгина давлат хазинасининг тўлалиги, ҳукуматнинг кучлилиги билангина ўлчанмайди, кучли жамият қура олса, халқ ҳаёти фаровон бўлсагина ҳақиқий маънодаги қудратли давлат ва фаровон жамиятга айланади.

* * *

Конфуций деди: «Ёшлар ота-она олдидagi фарзандлик бурчини бекаму кўст адо этмоқлари, остона ҳатлаб чиқсалар, катталарни ҳурмат қилишлари керак; эҳтиёткор ҳамда лафзи ҳалоо, барчага бирдек меҳрибон бўлмоғи, раҳмдona фазилатли кишиларга ёндошмоқлари керак. Шу алфоз зоҳидлик амалиётидан сўнг, магар тағин зиёда куч-гайрати бўлса, уни-да махсус китоблар мутолааси билан билиминин оширишдек бамаъни машғулотга сарф этгани дуруст».

Конфуцийнинг набираси Зи Си (мил.авв. 483–402 йй.) ўзининг «Мўътадиллик» («Жўнг-йўнг» – «Zhongyong») китобида Конфуций билан Лу подшоси Лу Ай Гўнг ўртасидаги савол-жавобни келтиради. Лу Ай Гўнгнинг сиёсат ҳақидаги саволига Конфуций жавоб бераётиб шундай дейди: «... Раҳмдиллик, бу айнан одамларни севишдир, ўз ота-онасини севиб-ардоқлаш раҳмдилликда энг улуғ ишдир». Бу ҳикматда Конфуций инсонларга меҳр-оқибатли бўлишни таъкидлайди. Ота-она ва бошқаларга – барчага меҳр улашиш керак, аввало ота-онага бўлган меҳр-муҳаббатни Конфуций асосий инсоний фазилат (раҳмдиллик) деб ҳисоблайди.

Кўриниб турганидек, Конфуций таълимотида ахлоқ ва фазилат қадрланади, ёшларнинг ахлоқий-эстетик тарбияси муҳим ўринга қўйилади. Конфуций таълимоти шу жиҳатлари билан ҳам ўша давр ҳамда ҳозирги жамият талаб ва эҳтиёжларига уйғун эди ва ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Юқорида айтилганларни

бажариш оддий-осондек туюлса-да, лекин ниҳоятда масъулиятли, мушкул ҳамдир. Фарзанд сифатида ота-онага қобил, итоатгўй бўлиш, кичик сифатида катталарни ҳурмат қилиш керак. Нуроний отахон ва онахонларимиз ҳамиша бизга шундай панд-насиҳат қилишган. Демакки, Конфуций каби даҳолар ҳикмати халқ донишмандлиги билан уйғундир. Эзгулик, эзгу фазилатлар ҳар қайси давр ва халқда ҳам қадр топган.

* * *

Толиби Зи-ся деди: «Рафиқангизнинг ҳусни жамоли эмас, ҳусни хулқи қадрали; ота-онангиз хизматида бор куч-ғайратингизни аяманг; подшоҳ хизматига кирганда фидойилик кўрсатинг. Дўстга самимий-тўғрисиўз бўлинг. Бундай киши камтарлиқ қилиб ўқимаганлигини айтган билан, шубҳасизки, уни билимдон деб атаган бўлур эдинг».

Зи-ся – Конфуцийнинг шогирди Бу Шанг, ҳурматли номлари Зи-ся. Конфуцийнинг кексалик давридаги шогирдларидан, устозидан 44 ёш кичик бўлган, адабиётда шуҳрат қозонган.

Ушбу ҳикматда Зи-ся устози Конфуций таълимотида ахлоқ-фазилатта катта аҳамият берилганлигини таъкидлайди. Ҳусни хулқ, яъни ахлоқ-фазилат кишининг чирой-сувратидан устундир. Бу ерда ташқи жиҳатларга эмас, ички жиҳатга, яъни қалбга эътибор қаратилади, маънавий камолот ҳақиқий гўзаллик тимсоли сифатида қадрланади. Зи-сянинг мулоҳазаларига яқин фикрни биз Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам учратамиз:

*Хотин олсанг, ўздан қуйироқни ол,
Севинч-ла кечир кунларинг бемалол.
Ҳусн истама, хушфеълни излагин,
Агар бўлса хушфеъл, топарсан камол.*

(«Қутадғу билиг»дан, таржимон Қайюм Каримов)

Билим олишнинг самараси хатти-ҳаракатларимиз билан синовдан ўтади, аввало ҳар ким ўзида одамлар билан муомала қила олиш кўникма-фазилатини тарбияламоғи керак, ундан кейингина маданий билимлар ҳақида гапирилади. Ахлоқий тарбия биринчи ўриндадир, ақлий тарбия эса иккинчидир, иккисининг алоқалари ниҳоятда аниқ-равшан. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, агар маданий билимларни ўрганмоқчи бўлсангиз, билим асли нима эканлигини англамоқ керак, кишилар билан муомала қилиш тасаввури, ҳаётий тажрибалардан бошласаккина билим олицда бирор муваффақиятга эриша оламиз, ўрганганларимизни эса ҳаётга тадбиқ эта оламиз, аксинча китобпараст, расмийчи бўлиб қолмаймиз.

Ҳикматда беш жиҳат бир ўринда тилга олинган: гўзал хулқ, қобил фарзандлик бурчи, фидойилик, самимий-тўғрисиўзлик ҳамда камтарлик. Зи-сянинг таъкидлашича, булар билимдонликнинг белгиларидир.

* * *

Конфуций деди: «Олижаноблар агар оғир-вазмин бўламасалар, салобати бўлмас, ўрганганлари ҳам мустаҳкам бўлмас. Садоқат ва самимият – иккисини бош мезон деб биламоғи керак. Ўзингизга номуносиб (ахлоқан тубан) кишилар билан дўстлашманг. Хатони тузатишдан қўрқманг».

Бу ҳикматда Конфуций олижаноб киши эга бўлиши керак бўлган фазилатларни санаб ўтади: улар асосан вазмин-салобатли бўлиш, қунт билан билим олиш ва уни мустаҳкамлаш, садоқат ва самимийлик, дўстлашганда эҳтиёт бўлишлик, хатони тузатишга ўзида журъат топа олишлик. Савлат-салобат шуки, кишининг ўзини муносиб тутиши, яъни юриш-туриши, сўзу аъмоли ўзига ярашиб туришидир. Киши аввало ўзига, ўзлигига муносиб бўлиши лозим. Агар бачкана, енгилтак бўлиб, ўзгаларда ўзбошимчалик таассуроти-

ни қолдирса, унда кишилар орасида ҳурмат-этибор-га сазовор бўлиши амри маҳол.

Дўстлашиш масаласига келсак, бунда икки хил қараш мавжуд: биринчиси, ахлоқ-фазилати ўзингиздан ночор кишилар билан дўстлашиш мақсадга мувофиқ эмас; иккинчидан, маслаксиз ёки ғайримаслак-ли кишилар, яъни танлаган йўли ўхшаш бўлмаган ки-шилар билан дўст тутиниш мақбул эмас. «Ўзингизга номуносиб» дейилгани айти шу маънодадир, бу ўринда Сиздан ҳам ўзгалар дўст тутишга муносиб бўлишлик талаб этилади. Донишманд Конфуций кишиларнинг обрў-мартабаси, мол-дунёсига қараб эмас, яхши то-монларини, ахлоқ-фазилатини инobatга олиб, улар билан дўстлашишга чақиради, бадхулқ кимсалар би-лан улфат бўлиш ўз-ўзимизга чоҳ қазиш, ўзимиз ўтир-ган шохга болта уриш билан баробардир. Яхши ки-шилар билан дўст бўлишнинг фойдаси шуки, ўз хато-нуқсонларимизни тузатмоққа, шу тариқа камолот чўққисин забт этишимизда бир ажойиб имкондир. Доно халқимизда бир мақол бор: «Дўст ачитиб гапи-рар, душман – қулдириб». Ҳақиқий дўст хатоингизни сиздан яширмайди, ўзгаларга овоза ҳам қилмагай.

Ислom тарихида «хужжат ул-ислом» номи билан ма-шҳур олим Абу Ҳомид Ғаззолий «Риёзатун-нафс» ки-тобида нафсдаги айбларни билиш йўлларида бири сифатида ҳақиқий содиқ, зийрак ва диёнатли дўст танлаш кераклигини таъкидлайди: «Гўё бу дўст унинг нафси устидан кузатувчи вазифасини ўтайди. Шунда у дўстининг танбеҳу маслаҳатларига қараб ўзининг аҳволу феълларидан, зоҳиру ботин хулқларидан огоҳ бўлади...» (Абу Ҳомид Ғаззолий. Риёзатун-нафс. / тар-жимон Рашид Зоҳид. –Тошкент: «Мовароуннаҳр», 2006 й., 43-бет)

Ушбу ҳикматда бўлгани каби «Муҳокама ва баён»-нинг кўпгина ўринларида фикрлар тарқоқдек кўрин-са-да, лекин улар ички мантиқий яхлитликка, изчил-ликка эга. Масалан, юқорида баён этганимиз – дўст

тутиш ва хатоларни тузатиш борасидаги мулоҳазалар фикримизнинг тасдиғидир.

* * *

Тоғлиб Зенг-зи деди: «Марҳумлар дафн маросимлари қонда-йўсинида пухта бўлса, аجدодлар руҳи ёд этиб турмаса, авом халқ ҳам ўз-ўзидан нисофга келгай».

Марҳумлар дейилганда, аввало, бу ерда ўтиб кетган ота-она назарда тутилган, аجدодларни ёд этиш эса уларни эсга олиб қурбонликлар қилишга ишора. «Отананинг дафн маросимлари таомилига пухта ёндашиш ва аجدодлар руҳини ёдга олиш» азал-азалдан қобиллик дея таърифлаб келинган. Гарчи Конфуций руҳнинг мавжудлиги ҳақидаги мулоҳазаларини ошкора баён қилмаса-да, дафн ва қурбонлик маросимларига жиддий аҳамият берган. Конфуцийчилик таълимоти марҳумни иззат-икром билан дафн этиш кераклигини уқтиради, қурбонлик, назр-чироғ маросимларини қадрлаган, умуман дафн ва қурбонлик маросимларига ахлоқий тус беради. Конфуцийнинг нуқтаи назарига кўра, қурбонлик наинки бир маросим, балки у қобил фарзандликнинг бир ифодаси ҳамдир, яъни марҳумларни ёд этиб туриш ҳам бир фарзандлик бурчини адо этишдир. Конфуцийчилик қобил фарзандлик одобига жиддий эътибор қаратади, чунки қобиллик содиқлик, вафонинг асосидир, ота-онасига қобил фарзанд бўла олмаган киши Ватанига ҳам содиқ бўлолмайди. Садоқатмандлик қобилликнинг давомидир, бу ҳам бир юксак одоб, ҳар бир аъмолимиз эса одоб билан гўзалдир.

Мазкур ҳикматда назарда тутилган муҳим жиҳатлардан яна бири шундаки, таомилга амал қилиш ва ўтганларни хотирлаш халқни рафлат уйқусидан уйғотишнинг, исён ва парокандаликдан сақлашнинг диққатга сазовор тадбир-чораларидан биридир. Бундай

жамият кишилари ҳалол, пок ниятли ва виждонли бўла боради, бундай халқнинг нияти ҳам, амали ҳам хайрли бўлмай. Аслида ота-она ҳаётлик чоғларидаёқ уларга қобил фарзанд бўлиш айтилган. Агар бандаликни бажо келтирсалар, уларни сўнгги йўлга кузатишлик, сўнгра ҳақларига дуо қилиб, савоб ёғдириб, қабрларини зиёрат ва обод қилиб туришлик ҳам қобиллик саналади. Бу одобда ҳам, динда ҳам улуғланган. Содиқлик, қобиллик ҳақидаги мулоҳазалар «Муҳокама ва баён»да тез-тез учраб туради, бу эса Конфуцийчиликнинг бу икки ахлоқ меъёрларига ниҳоятда жиддий қараганлигини англатади. Конфуцийчиликдаги одоб-қоида (тузук) таълими гарчи диний кўринишга эга бўлмаса-да, қадимги Хитой жамоаларида маълум миқёсда шунга яқинроқ ролни бажарди, шу боис кейинчалик Конфуцийчилик диний таълимот, деган хато талқинларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

* * *

(Конфуцийнинг шогирдларидан бири) Зи-чин Зи-гўнгдан сўраб шундай дебди: «Устоз (фузи)-миз ҳар сафар бирор давлатга борсалар, албатта, унинг сиёсий ишларига қулоқ тутардилар. Ўзларини бир ният билан бунга муваффақ бўлардиларми ёки ўзга қимдир ташаббус кўрсатармикин?» Зи-гўнг шундай жавоб қилибди: «Устоз хушфезллик, меҳрибонлик, қамолат эҳтиром, сиполик ва қамтарлик каби беш ахлоқий фазилатларга таяниб муродига етгай. Ҳазратининг муваффақ бўлиш усули ўзгачаликка ўхшамаса керак».

Зи-чин (Zi-qin) – Конфуцийнинг шогирдларидан бири, фамилияси Чен (Chen), исми Канг (Kang), Зи-чин унинг ҳурматли номи. «Тарихий хотиралар» китобининг «Жўнгини шогирдлари таржимаи ҳоллари» бобида Зи-чин қайд этилмаган, шу боис баъзи бир талқинларга кўра, у Конфуцийнинг шогирди эмас.

Зи-гўнг (Zi-gong) – Конфуцийнинг шогирди, фамилияси Дуанму (Duan-mu), исми Си (Ci), ҳурматли номлари Зи-гўнг, Вэй (Wei) подшолигидан бўлган, устозидан 31 ёш кичик бўлган. Зи-гўнг милoddан аввалги 520 йил туғилган. У баҳс-мубоҳасага моҳир бўлган. Конфуций уни катта бир давлатнинг вазири аъзами бўлишга лойиқ дейди. «Тарихий хотиралар»да қайд этилишича, у Вэй подшолигидаги машҳур савдогарлардан бири бўлган.

Фузи (fu-zi) – қадимда қўлланилган ҳурмат белгисини билдирувчи ном. Дафулик (қадимги Хитойда ўрта даражадаги амалдорлик) қилган кишиларга ҳурмат билан шундай мурожаат қилинган. Конфуций бир муддат Лу подшолигида «си-коулик» лавозимида хизмат қилган, шу сабабдан шогирдлари Конфуцийни ҳам «фузи» деб аташган. Шунга кўра, кейинчалик устозларни шу ном билан улуғлаб аташ анъанага айланган. Си-коу мансаб эгалари адлия ва тартибни сақловчи миршаблик, яъни ҳуқуқ-тартибот ишларини бошқарган. У Фарбий Жоу (Xi-zhou) даврида таъсис этилган ўрта даражадаги мансаб номи, Чун-чю («Баҳор-куз» «Chun-qiu») ва Жан-гуо («Урушқоқ подшоликлар» «Zhang-guo») даврида ҳам фойдаланилган. «Муҳокама ва баён»даги «фузи» Конфуций шогирдларининг уни ҳурматлаб аташларидир. «Конфуций» номи ҳам «Кўнг фу-зи»дан келиб чиққан.

Конфуций юртма-юрт кезиб юрганида, қайси давлатга бормасин, аввало ишонч қозониб «унинг сиёсатини эшитган», ҳукумат ишларига диққатини қаратган. Афсуски, ҳеч бир подшо унинг таълимотини ҳаётга тадбиқ қилишдек оғир масъулиятни ўз зиммасига олмайди. Сиёсат ва сиёсий вазифалар давлатнинг ўзаги сифатида мамлакатнинг гуллаб-яшнаши, ҳаёт-мамолига дахлдор, халқнинг турмуши, бахт-саодати билан чамбарчас боғлиқ, ҳар бир фуқаронинг манфаатлари билан алоқадор, ҳар биримиз бу ҳақда қайғуришимиз лозим. Ҳикматда икки шогирдининг суҳбати асо-

сида Конфуцийнинг қандай одам эканлиги, унинг ахлоқий сифатлари очиб берилган. Конфуций подшоаларнинг қадрлаши ва юксак баҳосига сазовор бўлишининг сабаби унинг хушфеъл-мулойимлик, меҳру шафқат, ҳурмат-эҳтиром, оддий-соддалик ва камтаркамсуқумлилик каби ахлоқий сифатларга эга бўлганлигидадир. Конфуций мана шу сифатлари билан маҳорат касб этади. Камтаринлик сифатини оладиган бўлсак, бу ҳислат инсоннинг обрў-эътибор, кадр-қиммат топишида муҳим рол ўйнайди. «Камтарга – камол, манманга – завола», дейди доно халқимиз. Бу мазкур нақлнинг Конфуций феъл-атвори, ҳаёти мисолида яна бир бор ўз тасдиғини топгани эмасми?! Камтаринлик нима? Оддийгина қилиб айтганда, у фойда-манфаатга келганда ҳаммадан кейинда, бурч-мажбуриятга келганда эса ҳаммадан олдинда туришлиқдир. Мазкур ҳикмат, шунингдек, шогирдларининг устозларига нисбатан берган юксак баҳоси ҳамдир.

* * *

Конфуций деди: «Отаси ҳаётанг чоғида унинг мақсадига разм солинг; отасининг ўлимидан сўнг унинг хатти-ҳаракатини диққат билан кўздан кечиринг: агар уч йилларча отасининг йўл-йўриқларини ўзгартирмаса, қобил фарзанд дейиш мумкин».

Ҳикматни умумлаштирадиган бўлсак: «Отаси ҳаётлик чоғида ҳам, вафотидан сўнг ҳам ота ўғитларига хиёнат қилмаган фарзанд қобил фарзанддир».

«У» – бу ерда фарзандга ишора. «Уч йилларча» – қадимда кўплик, «анча вақт» маъносини англатган. Йўл-йўриқлар, яъни «дао» – ота тайинлаган ахлоқ меzonларидир. Мазкур ҳикматда фарзандлик бурчини адо этишлик ва ноқобилликни текшириш усули ҳақида сўз юритилган, унда Конфуций ўз фикрини аниқ ва аўнда баён этади. Агар фарзанд отаси тайинлаган ахлоқ меъёрларига оғишмай амал қилса ва бундан

унинг кўнгли тўқ бўлса, у қобил фарзанд дея ата-лишга лойиқ. Албатта, бу ерда «ўзгартирмаса» сўзига бирёқлама қарамаслик лозим. Асл маънони кишиларга етказиб беришда уни қандай талқин этиш ҳам муҳим рол ўйнайди. Бунда сўзловчининг сўзлаш маҳорати, тил нозикликларини ҳам инобатга олиш керак. Баъзи кишилар Конфуцийнинг мазкур ҳикматига асосланиб, уни эскиликка ундовчи, мутаассиб ва ислоҳ қилишга қарши фикрловчи, деган бирёқлама фикрга келишлари мумкин, тарихда шундай ҳам бўлган, кўплаб сиёсатдонлар ундан ўз мақсадларига етишишда фойдаланганлар. Ўғил-қизлар қобил фарзанд бўлишлари, кекса авлоднинг яхши томонларидан ўрнак олишлари, уларнинг тўғри кўрсатмаларига, панд-насиҳатларига ҳурмат билан қулоқ солишлари шарт. Лекин булар хўжакўрсинга бўлмасин, шунингдек, уларга кўр-кўрона эргашмаслик ҳам керак. Аниқ бир даража – мезонга эга бўлиш талаб этилади.

Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз, шунинг учун ишимиз, сўзимизда жузъий хатолик ўтиши мумкин, хатоларни тан олиш ва уларни ўз вақтида тузатишга ўзимизда журъат топа олиш ҳақиқий мардлик саналади. Шу боис, ёшлар эсли-хушли бўлиб, мустақил фикр юритсалар, катталарнинг афзал томонларидан ўрнак олсалар, ҳар нарсага ибрат кўзи билан боқсалар, нур устига аъло нур бўлур эди.

* * *

Толиби Йоу-зи деди: «Ани» (одоб-қонда)нинг аҳамияти мутаносиблик («ће»)нинг муҳимлигидадир. Ўтган оқил подшоҳлар тутган йўл шунинг билан гўзал эди, каттаю кичик ишларида у дастуруламаал бўлди. Баъзи ўрниларда унга риоя қилмаганлар, боиси мутаносиблик фақат мутаносиблик учунгина бўлиб қолганидадир, лекин у одоб-қонда билан тийиб турилмас экан (яъни одоб-

қонда доирасида бўлмас экан), рўёбга чиқариб ҳам бўлмайди».

Конфуций бу ҳикматда кишиларни одоб-қоида доирасидан чиқмасликка чақиради. «Ли» – одоб-қоида ўзи нима? Нейтрал-холис бўлиш, янада кенгроқ қилиб айтадиган бўлсак, айни тинчликдир. Сўзимизга изох киритайлик. Кишилар ўртасида баъзан тафаккур эврилишлари, фикрий оғишлар ҳам юз бериб туради, бирор хатти-ҳаракатга нисбатан турлича қарашлар шакланган бўлади, бу эса зиддиятли муносабатни келтириб чиқаради. Бу зиддиятларни қандай барта-раф қилиш, оғишларни тартибга солиш мумкин? **«Ли»га таяниб**, яъни одоб-қоида меъёрларига таянган ҳолда, дейилади Ли Зе-фэй (Li Zi-fei) тартиб берган «Муҳокама ва баён»да («Beifang lianhe» босма-медиа акциядорлик масъулияти чекланган жамияти «Wanjuan» нашриёти. 2010 й. 3-нашр, 7-бет).

«Ли», бу – ўша Конфуций яшаган Чун-чю даври нуқтаи назаридан, умуман олганда қулдорлик жамиятидаги қонунлар тўплами ва ахлоқ меъёрлари. Ҳолбуки Конфуций назарда тутган Жоу «ли»си, яъни Жоу сулоласининг тузуклари, одоб-ахлоқ меъёрлари, таомил, урф-одатлар тизими, шунингдек, кишиларнинг феъл-атвор мезонларини ҳам кўрсатади. Агар «ли» бўлмаса, жамиятда тартиб, демакки, барқарорлик, осойишталик бўлмайди, шу боис кишилар ўртасидаги муносабатларда одоб сақлаш, бирор ишда қоидага амал қилиш керак. Одоб-қоиданинг аҳамияти эса «мутаносибликни муҳим деб билиш»да ва айни мувозанатни сақлашдир. «Хе» – мутаносиблик ёки уйғунлик, тўғри-монандлик, мувофиқ, муносиблик; бошқача қилиб айтадиган бўлсак, ҳар ишни айни муддаодагидек бажара олиш, меъёр талабида бўлиш; халқ тили билан айтганда, сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмаслик; шунингдек, мурасасозликни ҳам назарда тутди; янада аниқлаштирсак, ўртамиёна, мўътадилга

тўғри келади. Одатда, Конфуцийчиликда мутаносиблик мўътадиллик билан бирга тилга олинади. Агар оламда мутаносиблик бўлмаса, унда гўзаллик, мўътадиллик ҳам бўлмайди. Сўз ва хатти-ҳаракат мутаносиблиги, тил ва дил мутаносиблиги, ботин ва зоҳир мутаносиблиги – булар олижанобларнинг сифатларидир. Оҳанглар уйғунлиги – ҳамоҳанглик, ранглар уйғунлиги ҳақиқий санъат асарларининг дунёга келишига асос бўлиб хизмат қилади. Ҳатто табиийлик ва ғайритабиийлик ўртасида ҳам юксак мутаносиблик мавжуд, у аломатларда зоҳир.

Кези келганда бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтишни жоиз деб топдик: бу ерда биргина Конфуцийчилик таълимоти мисолида акс этган Шарқ тафаккурининг ўзига хос жиҳатларидан бири ойдинлашади: маънолар хазинаси биргина сўз замирида яширин. Яъни биргина сўз билан жуда кўп нарсаларни англашиш мумкин. Мутаносиблик Конфуцийчилик алоҳида ташаббус кўрсатган этикавий, сиёсий ва ижтимоий принцип ҳисобланади. Конфуций «ли»ни ҳаётга тадбиқ қилиш ва қўллашда, энг муҳими, уйғунлик (мутаносиблик)дир, дейди. Барча ишда мутаносибликка амал қилиш керак, шу билан бирга, беадаблик қилишдан ҳам сақланиш лозим. Яъни айтиш мумкинки, ҳар бир инсон жамият ва ҳаётдаги ўз ўрнини яхши билган ҳолда, ўзаро муносабатларда номутаносиб қилмишлардан тийилгани маъқул. Масалага назарий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, Конфуций ҳолбуки одоб-қонданинг қўлланилишида мутаносиблик (уйғунлик) муҳим, дея таъкидлаган экан, шунингдек, «мутаносибликка эришиш учунгина мутаносиблик пайида бўлмаслик»ни, одоб-қонда билан тийиб туриш лозимлигини ҳам эслатиб ўтади, одоб-қонда доирасидан чиқмаслик кераклигини уқтиради. Кўриниб турганидек, Конфуций даъват этган мутаносиблик мутлақо принципсиз уйғунлик эмас, ақл-идрокка асосланганлиги (оқилоналиги) билан ҳам аҳамиятлидир. Конфу-

цийнинг мазкур ҳикматдаги нуқтаи назари маълум мазмунга эгаки, уни яхшироқ тушуниш учун донишманд яшаган давр ижтимоий-сиёсий аҳволдан қисман бўлсин хабардор бўлиш талаб этилади.

Қадимги Хитойда Чун-чю даври (мил. авв. 770–мил. авв. 476 йиллар)га келиб жамиятда қарор топган анъанавий тартиблар емирила бошлади, мамлакатда фиску фасод авж олди, амалдорларнинг шоҳга суиқасд қилишлари, падаркушлик каби воқеалар тез-тез учраб турарди. Шу боис, Конфуцийнинг шогирди Йоу-зи зиддиятларни бироз бўлсин юмшатиш, жамиятда осойишталикни қарор топтириш мақсадида «мутаносиблик муҳим», деган фикрни илгари суради. Йоу-зи мутаносибликни одоб-қоида («ли»)нинг энг юқори даражаси деб ҳисоблайди, лекин у одоб-қоида доирасидаги мутаносиблик (уйғунлик) бўлиши шарт.

«Ўтган подшолар» – Хитойнинг қадимги афсонавий подшолари: Яо, Шун ва Ю оқсоқоллар, шунингдек, Танг, Вэн, Ву, Жоу-гўнг каби подшоларига ишора. Уларнинг йўли («дао»си) бирдир, бир принципга оғишмай амал қилдилар. Бу принцип эса ҳар қандай хатти-ҳаракат, хулқ-атвор ва фаолиятнинг бошланғич қоидалари, яъни фаолият учун асос қилиб олинадиган қонун-қоидалар, шу билан биргаликда, мутаносиблик мезони ҳамдир. «У» дейилганда подшоларга дастуруламал бўлган шу принцип назарда тутилган. Шарқ адабиётида Ануширвон, баъзи манбаларда Нўширавон деб ҳам юритилган шоҳ воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шухрат қозонган; Ҳотамтой саховатпешалик, олижаноблик рамзига айланган. Турли адиблар ўз даврининг подшоларига уларни ибрат қилиб кўрсатишган.

Хулоса шуки, Шарқда қадимдан аввал ўтган одил подшолар, донишмандларни ибрат намунаси қилиб таъриф у тавсиф қилиш анъанаси мавжуд, улар ҳақида ҳикоятлар, афсоналар битилган. Конфуций ва унинг издошлари ҳам шу анъанани қадим Хитой диё-

рида бошлаб беришган. Аслида «ибрат» тушунчаси ва амалиёти кишининг улғайиш жараёнида муҳим аҳамиятта эга, аввало биз ён-веримиздагиларга қараб ўрганамиз – улги оламиз, келажакда қандай одам бўлиб вояга етишимиз кўп жиҳатдан бизни қуршаб турган муҳитнинг қандайлигига боғлиқ.

* * *

Толиб Ёоу-зи деди: «Берилган ваъда ҳаққоний бўлсагина, амада вафоси ҳам бўлмай. Иззат-ҳурматда одоб-қоидага яқин бўлсанг, исноддан йироқ бўлмайсан. Суянчиқ, туққан-туғишганларига оқибатан бўлашадики ибрат бор».

Конфуцийнинг шогирди Ёоу-зи мазкур ҳикматда «ишонч» (ваъда) ва «ҳурмат» ҳақида фикр юритади, бу унинг иккисига ниҳоятда жиддий қараганлигидан гувохлик беради. «Ваъда» ва «ҳурмат» учун мезон Жоу сулоласи одоб-қоидаларидир. Конфуций ва шогирдлари Жоу сулоласини ибрат сифатида кўрсатишлари, унга қайта-қайта мурожаат қилишларининг сабаби шундаки, тарихий нуқтаи назардан Жоу сулоласидан сўнг мамлакатда бошбошдоқлик, парокандалик авж олиши натижасида жамият ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан таназзулга юз тутта бошлаган эди, бунинг салбий оқибатларини олдиндан кўра олган Конфуций подшоҳлар ва халқни огоҳликка даъват этади ва бу йўлда у ўзининг қадимги фозил подшоҳлар йўли ва Жоу сулоласи тузуклари асоси устига қурилган ахлоқий-сиёсий таълимотини ҳаётга тадбиқ этишга уринади. Ғоявий-назарий жиҳатдан эса ўз таълимотини муайянлаштиради, яъни унга аниқлик киритиб, ҳаётий руҳ беради. Одоб-қоидага мувофиқ бўлмаса, сўзланмайди, сўз берилмайди, акс ҳолда «ишонч»га путур этади. Одоб-қоидага зид ишлар қилинмайди, акс ҳолда «ҳурмат»га путур этади. Бу айни инсон каби яшаш ҳақидаги асосий нуқтаи назардир.

Ваъдага вафо қилиш – ҳақиқий вафодорлик, одилликдир, айна мардоналикдир. Ўзбек мақолида айтилганидек, «Арслон изидан қайтмас, ботир – сўзидан». Сўзининг устидан чиқадиган киши маҳмаданагарчилик, сафсатабозлик қилмайди, қуруқ гапни гапирмас, чунки берилган ваъдасининг устидан чиқиш керак. Аввало берилажак ваъда ҳақиқатга яқин, адолатга уйғун бўлсин, шундагина унинг устидан чиқиш эҳтимоли бўлади. Ваъда вафоси билан гўзал.

Ҳикматда сўз «йи»га мувофиқ бўлиши керак дейилган, «йи» – адолат, ҳаққоният, одиллик, тўғрилик, конфуцийчилик таълимотининг этикавий (ахлоқий) категориясидир. Бу ғоявий ва амалий жиҳатдан маълум бир белгиланган меъёрга мос келишликдир. Ушбу мезон эса одоб-қоида (тузук)дир. Ҳурмат одоб-ахлоқ қоидаларига мувофиқ бўлиши шарт, яъни ҳамма нарсаси одоб-ахлоқ меъёрлари доирасида бўлиши керак. Бунда ташқи феъл-атвор гарчи муҳим бўлса-да, ботинийлик янада муҳимроқдир. Шу ўринда бир муҳим жиҳатни қайд этишни лозим деб топдик: Фарбда зоҳиран намойишкороналик етакчи ўринда туради, Шарқда эса ботинийлик биринчи ўриндадир. Фарбда очиқ-ошкоралик табиий ҳол. Шарқона таомилга кўра, андиша қилинади, сўзланмайди, балки англанади, нфода-изҳор махфий кечадиган жараёндир. Шу сингари мисоллар ота-она ва фарзандлар ўртасидаги, кишининг жамият билан бўлган турли муносабатларида, дунёқарашида ҳам яққол акс этади. Ҳикмат орасида ишлатилган «яқин» сўзи мувофиқ, мос, тўғри келишни англатади. Адаб инсон нафосатидир, у кишининг жамиятдаги ижтимоий мавқеини ҳам белгилаб беради. Шундай экан, бизнинг сўз хатти-ҳаракатимиз унга мувофиқ бўлмоғи лозим. Қариндошлар, дўст-биродарлар орасида суянишга арзигулик оқибатлилари бўлади ва уларга эргашиш, улардан ибрат олиш лозим. Ота-она биз – фарзандларнинг суянч тоғимиздир. Мазкур ҳикматнинг таг